

ТРАСА ПУТА

Повољан географски положај Моравске долине, која преко нишавске и маричке избија на Цариград, а преко вардарске на Егејско море, учинио је ову природну комуникацију најзначајнијом на Балканском полуострву. Везујући се даље долином Саве и Дунава за средњу Европу, она је добила не само међуконтинентални него и светско-историјски значај. Походи многобројних племена и народа који су током историје њоме прошли то несумњиво потврђују. Стога је и сасвим разумљиво што је пут који је пролазио овом долином имао пресудног утицаја на живот и развитак ових области.

Први пут у долини Мораве изградили су Римљани 33, а источни део пута, кроз Тракију, између 29. и 61. године. Народно предање, пак, везује изградњу пута Београд—Цариград за име цара Трајана, који је множином својих грађевина засенио и своје претходнике и наследнике.

Током времена овај пут је мењао господаре и име, па и правац, скрећући, мање или више, од основне римске трасе. Често је и запуштан, но, ипак, кроз све време он је сачувао вредност прворазредне комуникације. На овом путу, устанком у Србији, против Османског Царства, упаљена је и проношена прва буктиња слободе на Балкану, од Врачара, преко Иванковца и Делиграда, па до Чегра изнад Ниша. Осамдесетих година прошлог века изграђена је у долини Мораве железничка пруга, а данас крај ђудиве реке иде модеран ауто-пут, чија се траса највише приближује траси старог пута.

Римски пут је ишао од Београда (Singidunum) десном обалом Дунава до Костолца (Viminacium), одатле је скретао према југу на Медвеђу (Idimmum), Ђуприју (Noreum Margi), Бован (Praesidium Pompei) и Ниш (Naissus), где је била важна саобраћајна раскрсница. Пут је, затим, ишао преко Беле Паланке (Remesiana) и Пирота (Turtres) на Софију (Serdica). Између Софије и Пловдива (Philippopolis) прелазе се најтежа развођа и кланци. Одатле се до Једрена (Hadrianopolis) пролазило кроз тврђаве и села. На даљем путу до Цариграда (Vizantion) значајнија места била су Лиле Бургас (Bergule), Чорлу (Tzurullum) и Хераклеја (Heraclia).

Укупно од Singidunum-а до Vizantion-а бројало се 31 преноћиште, 43 станице за измену коња и кола и, отприлике, 670 римских миља. Сам пут је по правилу био девет корака или шест метара широк и поплочан великим полигоним камењем или посут песком. На стрмим местима био је усечен у стену, док су преко река, потока и провалија водили камени, ређе дрвени мостови. Пут се држао праве линије са толиком упорношћу да је често ишао низбрдо и узбрдо са великим успоном. Дуж читавог пута, на растојању од једне миље, били су постављени миљокази. За обезбеђење пута и удобност путника био је по-

дигнут велики број грађевина, преноћишта (*mansio*), која су се налазила обично у некој већој насеобини, на растојању од једног дана хода, и станице (*mutatio*) за промену коња и кола, које су се звале или по оближњем селу или по броју миљоказа од последњег преноћишта. Осим тога, за надгледање пута служила су и многобројна утврђења, саграђена у облику четвороугла са округлим кулама или појединачне куле, као и многобројне насеобине римских ветерана и других колониста. Кланци су били утврђени попречним зидовима и читавим системом тврђавица.

И у доцнијем, Византијском Царству то је била главна комуникациона артерија. Од многобројних похода и сеоба разних племена и народа који су користили овај пут, поменућемо као најзнатније само Хуне, Источне Готе, Словене, Аваре и, касније, крсташе. У мирним временима, пак, обављао се њиме интензиван трговачки промет. Оно што је карактеристично за историју овога пута у средњем веку, то је да се он, изузев период од 176 година, никада није налазио под влашћу једне државе. Што се тиче правца пута, он се, углавном, поклапао са римским. Бертрандон де ла Брокијер, последњи путописац који припада средњем веку, међутим, иде 1433. из Ниша за Крушевац, па одакле кроз Шумадију за Београд. Истим путем ишао је, десет година касније, и Јанко Хуњади.

Римљани су овај пут називали *via militaris*, *via publica*, *agger publicus*, *strata*, у средњем веку звао се царски пут и моравски пут, у турском периоду јавни пут (*tarif-i âm*), царски пут (*şah rah*) или, просто, пут који иде за Истанбул, пут који иде за Београд, пут који иде за Будим и сл. Евлија Челебија га назива главни пут, царски друм, главни друм између Софије и Београда и београдски и смедеревски друм. Код Хаџи-Калфе зове се главни београдски пут, мада он тако зове и све оне споредне путеве који излазе на овај друм. У дубровачким документима обично стоји *via di Belgradi*, док се код нас звао цариградски пут или друм, друм од Стамбола, цада велика, велики друм и др.

Пут из Београда за Цариград полазио је из београдског Горњег града. Прошавши кроз Стамбол-капију,¹ водио је, уз дунавску падину, једним делом данашње Јевремове улице, па поред зграде данашњег Народног позоришта и Скупштине, Булеваром Револуције или старом Фишеклијском чаршијом, до данашњег Техничког факултета. Ту је, вероватно, скретао према селу Миријеву. На подручју Београда откривена је траса старог римског пута на два места: у Доситејевој улици бр. 1 и у Влајковићевој бр. 4. Када ове две тачке спојимо правом цртом, јер Римљани су своје путеве градили у дугим правим линијама, добићемо правац римског пута који смо горе поменули.² Турски пут се није држао праве линије као римски, већ је ишао кривудаво.³ Од села

¹ Евлија Челебија, описујући београдски Горњи град, каже да има тајна врата окренута према истоку; то је, наставља даље, гвоздена капија која води на главни пут (*Evlija Celebi, Putopis, Odlomci o jugoslovenskim zemljama, Preveo, uvod i komentar napisao H. Sabanović, I, Sarajevo, 1967, 78*).

² Р. Штаудингер, *Куда је кроз Београд пролазио римски друм Београд — Цариград, Политика, 29. август 1935.*

³ Ср. Поповић, *Путовање по новој Србији (1878 и 1880), Београд, 1950, 173.*

Миријева (помиње се први пут у попису из 1521—23. као мезра Мирине, касније село Миријево⁴) ишао је даље преко брда Лешја (траса пута остала је у народном предању⁵) на село *Мали Мокри Луг*. Ф. Каниц сматра да се овде налазила римска *Mutatio ad sextum*, прва станица на путу од *Singidunum*-а за *Viminacium*. На брежуљку, северно од села, видео је остатке мањег кастела који сматра римским. Исто тако наишао је и на остатке римског пута.⁶ Помиње се први пут у попису из 1560: ливада Пири-аге код Београда на месту Мокри Луг.⁷ О. Пирх помиње само циганско село Мокри Луг, пола сата удаљено од друма, а сат и по од Београда.⁸ Слично бележи и Ј. Вујић: на десну руку остависмо село Мокри Луг.⁹ У турским дневницима војних похода с краја XVII века помиње се место *Yemeklik* или *Чешме*, три сата удаљено од Београда.¹⁰ О. Пирх бележи да су после Мокрог Луга наишли на чесму Јермеглик (Емеклук).¹¹ М. Ђ. Милићевић помиње такође село Јемеклук, два сата југоисточно од Београда на Цариградском друму.¹² И данас се познаје траг старог пута који је, за разлику од данашњег, обилазио с друге стране Екмеклука.¹³ Винча као станица на путу помиње се само два пута; године 1566. наређује се смедеревском кадији да припреми храну и остало у селу по имену Винча, пошто је оно одређено за станицу у време војног похода;¹⁴ други је аустројски извештај с краја XVIII века где се констатује да се из Београда може ићи за Винчу једино ако дуже траје суво време.¹⁵ Зато је сасвим извесно да је пут од Екмеклука обично даље продужавао за *Лештане*. Године 1521-23. помиње се мезра Драгалић код брда Лештана. У каснијим пописима јавља се село Лештани.¹⁶ Крајем XVI века

⁴ Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, I, 1, Катастарски пописи Београда и околине 1476—1566, Београд, 1964, 25, 69, 70, 239, 395, 396, 529, 530, 533.

⁵ Р. Николић, *Околина Београда, Насеља српских земаља*, 2, Београд, 1903, 1028.

⁶ М. Гарашанин и Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд, 1951, 130.

⁷ Х. Шабановић, нав. дело, 451.

⁸ О. Д. Пирх, *Путовање по Србији 1829*, Српски превод др Д. Мијушковић, Београд, 1899, 46.

⁹ Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, I, Београд, 1901, 42. Данашња села Мали Мокри Луг и Велики Мокри Луг најпре су се звала Мокри Лугови и куће су им биле у селишту. У време првог устанка настанили су се становници на данашњим местима и од тада постоје села Велики и Мали Мокри Луг (Р. Николић, нав. дело, Насеља, 2, 1039).

¹⁰ *Silâhdar Mehmet Ağa, Silâhdar Tarihi XV inci Asir Saray Hayati, Mustafa Nihaz Özön, Ankara, 16; Silâhdar Findikiili Mehmet Ağa, Nusretname, Ismet Parmaksizoglu, I, I, Istanbul, 1962, 54; I, II, 1963, 163; I, III, 1964, 276.*

¹¹ О. Д. Пирх, нав. дело, 46.

¹² М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд, 1876, 105.

¹³ Р. Николић, нав. дело, Насеља, 2, 1039. Екмеклук (у народу се данас зове Јемеклук) је потез између Миријева и Малог Мокрог Луга (Д. Поповић, *Београд кроз векове*, Београд, 1964, 65).

¹⁴ Г. Елезовић, *Из цариградских турских архива, Mühimme defteri, САН, Зборник за источњачку историску и књижевну грађу*, I, Историски институт, 1, Београд, 1950, III/1578.

¹⁵ Н. Радојчић, *Географско знање о Србији почетком XIX века*, Пос. изд. Географског института, 2, Београд, 1927, 66.

¹⁶ Х. Шабановић, нав. дело, 25, 63—65, 222, 223, 386, 387, 527; Смедеревски дефтер No 184 (Мурат III), 179.

забележено је да дербенд Лештан чувају становници *Медошевца* и *Врбице*,¹⁷ што значи да су се ова два села налазила у близини села Лештана и, без сумње, недалеко од пута.¹⁸ Само село Лештани налазило се, по предању, у селишту, поред реке Болечице, један километар далеко од данашњег села; главни део овог села је под брдом Забраном, на левој обали Болечице.¹⁹ Следеће место било је село *Болеч*. Уписано је први пут 1528. године,²⁰ а 1536. има дербендијски статус.²¹ М. Ђ. Милићевић је забележио да се налази на Цариградском друму, три сата југоисточно од Београда.²² Раније је село Болеч, које се данас протеже с обе стране Гурбет Дола, било у данашњем Селишту, месту на десној обали Болечице до гробља.²³ Одатле је пут ишао на село *Плавинце*. Забележено је, први пут, 1476—78. године.²⁴ У попису из 1560. забележено је дербендијско село Плавинце, други назив Лупа Глава.²⁵ Под истим именом забележено је и у осталим пописима до краја XVI века.²⁶ Данас се њиве у атару села Заклопаче зову Плавинце, док је Лупоглав локалитет северозападно од Гроцке. То значи да се ово село, уколико није дошло до знатнијег померања, налазило негде на том простору. О овом делу пута оставио је занимљиву белешку Ср. Поповић. „Путујући“ — каже он — „дођем више Гроцке, на место тзв. 'калдрму'. Калдрма је као и свака друга калдрма, но ова је знатна по томе што је то друмска калдрма, од најстаријих времена, и која и данас унеколико постоји, и која показује какви су негда били друмови... Баш код ове калдрме, ту је била знаменита она погибија цесароваца у години 1739, тј. битка која је позната у историји под именом 'Битка код Гроцке'. Иначе је ова битка најстрашнија била код брега званог 'Лупоглава'. Ту има и старих бунара...“²⁷ Затим се стизало у *Гроцку*, „белу варошицу, ограђену високим плотом, облепљеним блатом и обељеним“. Ту је обично био први конак путницима који су ишли из Београда и претпоследњи онима из Цариграда. Први пут се помиње у Дневнику Сулејмановог похода 1521. године као Хисарлик.²⁸ У попису из 1528—30. уписано је село Гроско, други назив Хисарлик. У каснијим пописима

¹⁷ Смедеревски дефтер No 184 (Мурат III), 174, 175.

¹⁸ Прецизнија убикација није могућа; упор.: Х. Шабановић, нав. дело, 80, 204.

¹⁹ Прича се да су становници одатле прешли на данашње место (Р. Николић, нав. дело, 1031).

²⁰ Дефтер влаха Смедеревског санцака No 1011 (1528), 243.

²¹ Х. Шабановић, нав. дело, 290, 291.

²² М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 105.

²³ Р. Николић, нав. дело, 1009. У аустријским извештајима с краја XVIII века помиње се село Кумодраж, четврт сата удаљено од пута (Д. Пантелић, *Војно-географски описи Србије*, Споменик САН, LXXXII, 1936, 65).

²⁴ Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 419, 420.

²⁵ Х. Шабановић, нав. дело, 572; Смедеревски дефтер No 316 (1560), 162.

²⁶ Смедеревски дефтери No 517 (1572), 175; No 184 (Мурат III), 154.

²⁷ Ср. Поповић, нав. дело, 53. Ову калдрму помиње и Р. Николић, нав. дело, 1009.

²⁸ Feridun Bey, Münşeat s-salâtin, I, Istanbul, 1274; Г. Елезовић — Г. Шкриванић, *Како су Турци после више опсада заузели Београд*, САН, Зборник за источњачку историску и књижевну грађу, I, II, Београд, 1956, 68.

назива се тврђава Хисарлик.²⁹ Бележе је готово сви путописци, јер су у њој обично коначили: Гроцка, Хисарлик или Хисарцик, Мала Паланка. Понекад би путници дошли до Гроцке путем који је ишао обалом Дунава или самом реком, а одатле би наставили пут копном. Једном је један француски путник ишао чак залеђеним Дунавом.³⁰ Кад је турска војска ратовала у крајевима преко, у Гроцкој или у Винчи обично је био подизан мост преко Дунава.³¹ Растојање између Београда и Гроцке рачунало се 4 до 8 сати, или 3 до 4 миље. Одатле је пут водио на Смедерево, углавном обалом Дунава. Већ од средине друге половине XVI века, међутим, овај пут се напушта, мада не сасвим, и иде се обично југоисточно, на село *Коларе*. У попису из 1476-78. помиње се као село са једном кућом.³² По изласку из Гроцке пут иде неко време уз саму обалу Дунава (Ср. Поповић каже да се овај пут звао *Дериво* зато што је због брдовитости дерао воловима у јарму вратове),³³ затим кроз грочански теснац, у коме се вероватно налазило дербенцијско село *Дубочај*. На даљем путу до Колара налазила су се још два дербенцијска села: *Брестовик* или *Брестовац* и *Камендол*. За село *Дубочај* записано је у изворима да се налази код Гроцке. Иначе, забележено је први пут у дефтеру из 1572. године, а касније заједно са *Брестовиком* или *Брестовцем* и *Камендолом*.³⁴ *Дубочај* је данас алија код Гроцке,³⁵ док села *Брестовик*³⁶ и *Камендол*³⁷ постоје и данас. И, најзад, последње село на даљем путу до Колара било је *Ландол*. У другој половини XVI века храни поштанске коње.³⁸ Постоји и данас северо-западно од Колара; првобито село је било најпре у Селишту, у долини „Потока“.³⁹ Код брега Володера пут се рачвао: један крак је продужавао за Смедерево, а други је скретао на југ према Коларима.⁴⁰ Растојање између Гроцке и Колара рачунало се на 4 сата и пут је водио кроз храстову шуму.

Од Колара до Хасан-пашине Паланке, која је обично била следећи коначак путницима и војсци, ишло се, углавном, стално кроз шуму блатњавим и кривудаваим путем на коме није било много насеља: *Луњевац*, *Бачинац* (свакако старо насеље, јер се налази у попису из

²⁹ Х. Шабановић, нав. дело, 241, 574—577; Смедеревски дефтери No 517 (1572), 177, 178; No 184 (Мурат III), 156.

³⁰ Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI—XVII века*, изд. Историјски архив Београда, Београд, 1961, 183.

³¹ Evlija Čelebi, нав. дело, изд. Н. Šabanović, 94; Silâhdar Findiklîli Mehmet Ağa, нав. дело, I, III, 280.

³² Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 313.

³³ Ср. Поповић, нав. дело, 35.

³⁴ Смедеревски дефтери No 517 (1572), 175, 176; No 184 (Мурат III), 155.

³⁵ Тих. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815—1830)*, Насеља и порекло становништва, 22, Београд, 1926, 33.

³⁶ По Тих. Ђорђевићу је новонасељено (нав. дело, 33—35).

³⁷ Оно је, као што се види, старије него што се до сада веровало; упор. Б. Дробњаковић, *Смедеревско Подунавље и Јасеница*, Насеља и порекло становништва, 19, Београд, 1925, 309—310. Само не може да се утврди да ли је баш на данашњем месту. У сваком случају, налазило се у непосредној околини.

³⁸ Смедеревски дефтери No 517 (1572), 139; No 184 (Мурат III), 124.

³⁹ Б. Дробњаковић, нав. дело, Насеља, 19, 330.

⁴⁰ Н. Радојчић, нав. дело, 66.

1476-78.⁴¹), *Ајдучка Вода* и *Влашки До*. Влашки До је данас заселак Азање, куће су распоређене по благим странама Мезул потока. Постоји предање да је овде за време Турака била мензулана, по којој је и поток Мезул, који овуда протиче, добио своје име.⁴² Међутим, у турској грађи до краја XVI века не налазимо за то потврду. Од Колара до *Хасан-пашине Паланке* путовало се обично 6 до 7 сати. Хасан-пашина Паланка, велико село на брежуљку с паланком, високим четвртастим утврђењем од плота и иловаче, настала је на подручју које је од најранијих времена било насељавано, тачније, у близини средњовековног места Беле Цркве. У дефтеру из 1572. године назива се први пут Паланка Ак Килиса (Кениса), а из белешке се види да је паланка основана на мезри Горњи Витинци, у близини мезре Ак Килисе, по којој је и названа.⁴³ Путописци је помињу под разним именима: Ак Килиса, Кленовац, *Pallotna*, *Poturechie*, Бела Црква, Јени Паланка и др. Касније је Турци називају Хасан-пашином Паланком.⁴⁴ Пут је у Паланку улазио преко каменог моста на Јасеници који постоји и данас.⁴⁵ Села у околини Беле Цркве: *Доњи Витинци*, *Преповац* и *Чремошник* — данас не постоје — старала су се о пет мостова на реци Јасеници.⁴⁶

Од Хасан-пашине Паланке друм је даље ишао на југоисток поред косе Крушчице,⁴⁷ села *Радовања* (први пут је забележено 1476-78,⁴⁸ касније је имало обавезу да храни поштанске коње⁴⁹), *Раче* (први пут се помиње 1729;⁵⁰ по аустријским извештајима из каснијег времена, пут је ударао на Рача хан, који је био четврт сата удаљен од села Раче⁵¹), на *Тополу*, чији су становници у другој половини XVI века, заједно са становницима *Баточине*, *Радовања* и *Доброводице*, хранили мензилске коње.⁵² Топола се вероватно налазила код данашњег села Црног Кала; једно поље у Црном Калу назива се Топола.⁵³ Одатле је друм силазио на Баточину. И овде, као и код већине насеља, турски пописни дефтери показују да је знатно старије него што се до сада веровало. У најстаријем турском дефтеру за ову област, 1476-78. го-

⁴¹ Села Горњи Бачинац и Доњи Бачинац: Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 390, 391. Налазе се и у каснијим пописима.

⁴² Б. Дробњакловић, нав. дело, 208, 282.

⁴³ Смедеревски дефтер No 517 (1572), 105.

⁴⁴ Данас је то град Смедеревска Паланка на левој обали реке Јасенице.

⁴⁵ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 163.

⁴⁶ Смедеревски дефтер No 517 (1572), 217, 220, 221, 243.

⁴⁷ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 152.

⁴⁸ Село Радовање у Некудиму: Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 230.

⁴⁹ Смедеревски дефтер No 166 (Мурат III), 118, 120, 141. По народном предању, ово село је настало у време после Кочине крајине (Т. Радивојевић, *Лепеница, Антропогеографска испитивања, Насеља српских земаља*, 7, Београд, 1911, 49).

⁵⁰ Т. Радивојевић, нав. дело, Насеља, 7, 46.

⁵¹ Д. Пантелић, нав. дело, Споменик, LXXXII, 60. У једном турском војном дневнику из 1696. помиње се између Хасан-пашине Паланке и Баточине, на београдском путу, „*Catal Kbrü*“ (*Silâhdar Findikili Mehmet Ağa*, нав. дело, I, II, 216). Ово место би можда могло да одговара Рачи. Данас је Рача варошица на истоименој реци.

⁵² Смедеревски дефтер No 166 (Мурат III), 141, 120, 111.

⁵³ Т. Радивојевић, *Насеља у Лепеници*, Насеља и порекло становништва, 27, Београд, 1930, 245.

дине, забележено је село Баточина у Лепеници.⁵⁴ Године 1516. у њој се држе пазар и вашар.⁵⁵ Средином XVI века ово село добија дербенцијски статус,⁵⁶ а 1593. постаје паланка.⁵⁷ Од шездесетих година XVI века помињу је готово сви путописци и итинерари.⁵⁸ Ту су обично коначили и путници и војска. Растојање између Хасан-пашине Паланке и Баточине рачунало се на 6 сати и пут је водио кроз веома густе и опасне шуме. Одатле се продужавало на село Доброводицу, старо насеље,⁵⁹ чији становници у другој половини XVI века имају обавезу да хране мензилске коње.⁶⁰ Ту су сачувани и остаци пута (стари друм), док назив Стражевица подсећа на карауле и стражаре које су, ради обезбеђења, биле подизане на путевима.⁶¹ Затим се ишло на село Грабовицу или Грабовац, које средином XVI века има дербенцијски статус.⁶² Без сумње је средњовековно насеље; помиње се први пут 1516. године.⁶³ Данас у Лепеници нема уопште села под овим именом, а нема га ни у ранијим пописима. Међутим, у селу Брзану постоји селиште Грабовица које се налази у извору Грабовачког потока, као и остаци старог пута,⁶⁴ па би ту могло да буде некадашње село Грабовица (Грабовац), утолико вероватније што се и у аустријском попису из 1718. године на овом простору, отприлике, помиње село Грабовац.⁶⁵ Године 1658. француски путописци Пуле и Кикле помињу између Баточине и Јагодине планину Деве Бајири (Деве Багрдан), која ту прави кланац.⁶⁶ Забележен је 1695. у Дневнику војног похода,⁶⁷ а 1700. ту је подигнута паланка,⁶⁸ коју помињу готово сви каснији путописци и итинерари.⁶⁹ На даљем путу до Јагодине налазила су се још села: Луковица (данас не постоји; налазило се негде код села Д. Рачника;⁷⁰ спада међу најстарије дербене у Србији⁷¹), Ланиште (забележено је у попису из 1476-78.⁷²) и Буковача (налази се такође у најстаријем попису).⁷³ Ја-

⁵⁴ Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 161; упор.: Т. Радивојевић, нав. дело, Насеља, 7, 41.

⁵⁵ Смедеревски дефтер No 1007 (1516), 92.

⁵⁶ Смедеревски дефтер No МХТ 632 (s. d.), 38.

⁵⁷ J. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, IV, Pest, 1829, 220.

⁵⁸ Баточина се налази на реци Лепеници, на месту где Лепеничка долина прелази у Поморавље. Данас је варошица.

⁵⁹ Т. Радивојевић, нав. дело, Насеља, 27, 92, 16, 243.

⁶⁰ Крушевачки дефтер No 95 (Мурат III), 120, 141, 111; забележено је и у првом попису ових области: Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 243.

⁶¹ Т. Радивојевић, нав. дело, Насеља, 7, 35; о постанку упор. исто, 48.

⁶² Смедеревски дефтер No МХТ 632 (s. d.), 7.

⁶³ Смедеревски дефтер No 1007 (1516), 130.

⁶⁴ Т. Радивојевић, нав. дело, Насеља, 7, 33, 35.

⁶⁵ Д. Пантелић, *Опис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира*, Споменик САН, ХСVI, 1948, 24.

⁶⁶ Р. Самарџић, нав. дело, 196, 212.

⁶⁷ Silâhdar Findiklîli Mehmet Âğa, нав. дело, I, I, 53.

⁶⁸ К. Жиречек, нав. дело, 157.

⁶⁹ Данас постоји варошица Багрдан на реци Осаници.

⁷⁰ Ст. Мијатовић, *Белица*, Насеља, 30, Београд, 1948, 137.

⁷¹ Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 201.

⁷² Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 129. Такође и у каснијим пописима.

⁷³ Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 401.

година је средњовековно насеље.⁷⁴ У турским изворима забележена је у најстаријем попису ових области: село Јагодина у кадилуку Брвеник.⁷⁵ Негде средином XVI века постаје касаба и добија дербенцијски статус.⁷⁶ Почевши од А. Вранчића, помињу је готово сви путописци и итинерари (Јагодина, Јагода, Јаготна) као пријатно и доста велико место са лепом џамијом, каравансарајем и сахат-кулом. У XVI веку Јагодина је заузимала простор између железничке пруге и друма за село Рибаре. Туда је ишао и Цариградски друм, који се, одмицањем и ширењем места према џамији и, даље, према данашњем средишту вароши, и сам кретао. Најстарији траг овога друма у околини Јагодине изгубљен је у пољу.⁷⁷ Касније се зна да је ишао између џамије и мензулане.⁷⁸ Растојање између Баточине и Деве Багрдана износило је око три сата; толико исто је трајао и пут између Багрдана и Јагодине, који је ишао највећим делом кроз шуму. Друм је затим преко данашњег села *Мијатовца* (помиње се у другој половини XV века;⁷⁹ крајем XVI његови становници поправљају мост на реци Југомиру⁸⁰) водио на *Ђуприју*, где је од најстаријих времена био прелаз преко Мораве. У време Римљана ту је био познати град *Ногешт Margi*, житница моравска, који је, поред стратегијског, имао и привредни значај, јер је Морава у то доба била пловна, изгледа, све до Ниша. У средњем веку брод на Морави назива се Равно.⁸¹ У најстаријем турском дефтеру забележено је село Равна у Лепеници; поред села је забележено да се ту Морава прелази бродом.⁸² Касније, током XVI века, увек је уписиван и износ прихода од скеле. Путописци готово редовно помињу прелазак преко Мораве, а мост на реци помиње први Француз Кикле 1658. године.⁸³ У једном турском војном дневнику с краја XVII века забележено је да је војска прешла преко Моравског моста.⁸⁴ Од 1719. назива се Морава Паланка.⁸⁵ Касније је по мосту добила име Ђуприја. Од Јагодине до Ђуприје путовало се обично око два сата.

Поред овог пута преко Хасан-пашине Паланке и Баточине, до Ђуприје се могло ићи и долином Језаве и Мораве. Овај пут је од Смедерева до Багрдана, са малим изузетком, готово сав раван, од Багрдана се пење и спушта кроз планину Липар до пред саму Јагодину; то је и најопаснији део пута. Од Јагодине до Ђуприје пут је опет раван.

⁷⁴ Први пут се помиње 1399. као Јагодна (К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик САН, XI, 1892, 1892, 45). Занимљиво је да је и данас сељаци зову Јагодна (М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 202).

⁷⁵ Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 40, 41.

⁷⁶ Смедеревски дефтер No МХТ 632 (s. d.), 136, 137.

⁷⁷ Е. Цветић, *Стара Јагодина*, Српска краљевска мушка учитељска школа у Јагодини, Јагодина, 1906, 13, 14.

⁷⁸ Данас се зове Светозарево; налази се с обе стране реке Белице, четири километра далеко од Мораве.

⁷⁹ Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 130.

⁸⁰ Смедеревски дефтер No 166 (Мурат III), 243.

⁸¹ Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд, 1912, 770.

⁸² Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 168. У ствари, ово село први пут се помиње у Браничевском дефтеру из 1467, No 5, 5.

⁸³ Р. Самарџић, нав. дело, 196.

⁸⁴ Silâhdar Findıklili Mehmet Ağa, нав. дело, I, I, 52.

⁸⁵ С. Протић, *Путовање кроз Србију 1719. и 1720. године*, Отаџбина, 22, Београд, 1889, 624.

Године 1553. ишло је овим путем Вранчићево посланство. А. Вранчић каже да од Смедерева до прелаза преко Мораве пут води готово равним правцем, пределом пространим, родним и лепим, са обе стране пружале су се шумовите горе. Касније се овај пут мање користи, али се, изгледа, никад не напушта. Преко села *Радинца* и *Вранова* (оба се помињу 1516. године;⁸⁶ село *Радинац*, споља се обрађује, и Доње *Враново*) пут је ишао на село *Варош*, чији становници у XVI веку одржавају мост на реци *Раљи*.⁸⁷ Код места *Раље* постоји локалитет *Варошево* на коме се копају остаци рушевина,⁸⁸ па би ту, сасвим вероватно, могло да буде то некадашње село *Варош*. Што се тиче *Раље*, преко ње је, вероватно, ишао пут из Смедерева за *Коларе*. Помиње се у XVI веку: *конак испред села Раље*⁸⁹ и у *Раљи*.⁹⁰ Даље су се налазила села: *Мала Крсна*, први пут је забележена 1476-78,⁹¹ *Скобаљ*, почетком XVI века има само једну кућу,⁹² *Осипаоница*, такође се помиње почетком XVI века,⁹³ *Лугавчина*, најпре Д. и Г. *Лугавчина*,⁹⁴ касније се бележе одвојено,⁹⁵ *Сараорци*,⁹⁶ *Кленовац*, који у другој половини XVI века храни мензилске коње,⁹⁷ и *Лозовик*, налази се у првом попису ових области.⁹⁸ Сиромашно српско село *Виница*, једну миљу удаљено од *Ливаде*, коју помиње Х. *Дерншвам*,⁹⁹ без сумње се налазило на месту *Виница* у атару села *Голобока*.¹⁰⁰ Уписано је први пут 1476-78. године.¹⁰¹ На даљем путу до *Ливаде* налазила су се још села: *Милоше-*

⁸⁶ Смедеревски дефтер No 1007 (1516), 61, 62.

⁸⁷ Смедеревски дефтер No 517 (1572), 115.

⁸⁸ Б. Дробњаковић, нав. дело, *Насеља*, 19, 361.

⁸⁹ Feridun Веу, нав. дело, I, 556.

⁹⁰ Г. Елезовић, нав. дело, III/1730. Значи да је много старије него што се до сада претпостављало (Б. Дробњаковић, нав. дело, *Насеља*, 19, 360).

⁹¹ Село *Крсна* (*Крсне*): Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 202.

⁹² Смедеревски дефтер No 1007 (1516), 44. Забележено је, такође, и у каснијим пописима. Првобитно село налазило се на месту које се сада зове „Старо село“. Тврђење да је можда настало пред крај турске владавине је, значи, неосновано (Б. Дробњаковић, нав. дело, *Насеља*, 19, 369).

⁹³ Смедеревски дефтер No 1007 (1516), 82. Раније је било источно од *Језаве*, између *Језаве* и *Мораве*, на месту које се зове „Старо село“. Преселили су се у време кнеза *Милоша* због поплаве (Б. Дробњаковић, нав. дело, *Насеља*, 19, 349).

⁹⁴ Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 230.

⁹⁵ Село је засновано у селишту. Касније, из страха од *Турака*, напустили су то место поред *друма* и населили се по луговима око саме *Језаве*, по којима је село и добило име. Сеоско гробље налази се и данас у селишту (Б. Дробњаковић, нав. дело, *Насеља*, 19, 337, 338, 340).

⁹⁶ Раније су били у селишту на десној обали *Језаве* (Б. Дробњаковић, нав. дело, *Насеља*, 19, 361, 362).

⁹⁷ Смедеревски дефтер No 517 (1572), 98, 99. Вероватно се налазило на данашњем локалитету *Кленовцу*, западно од *Лозовика* (Б. Дробњаковић, нав. дело, *Насеља*, 19, 334).

⁹⁸ Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 197. Налази се и у каснијим пописима.

⁹⁹ Fr. Babinger, *Hans Dernschwams Tagebuch, einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553—55)*, München und Leipzig, 1923, 260.

¹⁰⁰ Б. Дробњаковић, нав. дело, *Насеља*, 19, 300.

¹⁰¹ Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 387, 388.

вац, забележено је у другој половини XV века,¹⁰³ и Трновча, такође старо насеље.¹⁰³ Село *Ливада*, односно Ливадица, постојало је и у средњем веку.¹⁰⁴ У попису из 1521-23. забележен је приход села Ливадице у износу од 1.000 акчи.¹⁰⁵ Село Ливаду, као конач, помињу на свом путу за Цариград А. Вранчић¹⁰⁶ и Х. Дерншвам.¹⁰⁷ Постоји предање да су становници данашњих села Ливадице, Великог Орашја, Трновче и Крњева били насељени између Великог Орашја и Трновче, на месту које се данас зове Селиште. Ту постоји и старо гробље. Кад су Турци дошли у ове крајеве, становништво се раселило на скровитија места; једни пређу преко Мораве и у лугу оснују ново насеље Ливадицу, други оснују Велико Орашје, а трећи дођу у шуму око Савановца. Пошто ови последњи ни ту нису били мирни, раселе се опет и једни оснују Трновчу, а други оснују село на месту које се зове Старо Крњево. Одсељавањем из Старог Крњева развило се данашње Крњево.¹⁰⁸ На аустријским картама из XVIII века село Ливада се налази опет на левој обали Мораве. По наредби кнеза Милоша, преселили су се јужно од Жабара. Касније су се, међутим, вратили на данашње место; ово насеље назвало се Доња Ливадица или само Ливадица, док се оно крај Жабара прозвало Горња Ливадица.¹⁰⁹ Код села Трњана одвајао се пут који је преко Крњева (забележено је први пут почетком XVI века¹¹⁰) водио у Хасан-пашину Паланку. Пут је затим ишао на Марковац (забележен је у најстаријем попису ових области¹¹¹), па на дербенцијско село *Глава*¹¹² (налази се, сасвим сигурно, у засеоку Марковца, Црквинама, или у њиховој непосредној околини.¹¹³ Забележено је и у аустријском попису из 1718. године¹¹⁴). Село *Лапово* забележено

¹⁰³ Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 195, 196. Јавља се и у каснијим пописима. Да се ово село некада звало Медошевац, не налазимо потврду у турским изворима. Најстарије насеље било је источно од села, у селишту (Б. Дробњаковић, нав. дело, Насеља, 19, 340, 343).

¹⁰⁸ Смедеревски дефтер No 1007 (1516), 42.

¹⁰⁴ Године 1381, поред осталих села, кнез Лазар поклања манастиру Раваници и село Ливадицу на Морави (Влад. Р. Петковић, *Старине, записи, натписи, листине*, Београд, 1923, 57).

¹⁰⁵ Смедеревски дефтер No 135 (521—23), 84, 86.

¹⁰⁶ A. Verancsics, *Osszes munkái*, Monumenta Hungariae Historica, Scriptores, II, 303; P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka, Putovanje A. Vrančića g. 1553 u Carigrad*, Rad JAZU, LXXI, 1884, 23.

¹⁰⁷ H. Dernschwam, изд. Fr. Babinger, нав. дело, 7.

¹⁰⁸ Б. Дробњаковић, нав. дело, Насеља, 19, 321, 322.

¹⁰⁹ М. Ј. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, Насеља и порекло становништва, 25, Београд, 1928, 75.

¹¹⁰ Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 92.

¹¹¹ Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 218. Значи да је далеко старије него што се до сада претпостављало (Т. Радивојевић, нав. дело, Насеља, 27, 160). Првобитно село налазило се најпре на месту Лучици, па у данашњем селишту (исто, 161).

¹¹² Средином XVI века има дербенцијски статус [Смедеревски дефтер No MXT 632 (s. d.), 21]. Ово село први пут је уписано 1528—30 (Смедеревски дефтер No 978, 164).

¹¹³ Б. Дробњаковић, *Јасеница, Антропологеографска испитивања*, Насеља и порекло становништва, 13, Београд, 1923, 222; X. Шабановић, нав. дело, 221.

¹¹⁴ Д. Пантелић, нав. дело, Споменик, XCVI, 25.

је 1516. године,¹¹⁵ а помиње се и у Унгнадовом путопису;¹¹⁶ ту постоје, такође, и остаци пута, као и име Мензулана на путу између Лапова и Брзана.¹¹⁷ Од села Брзана, где су се, такође, очували остаци пута, ишло се даље већ описаним путем за Јагодину односно Ђуприју:

Поред овог пута кроз Моравску долину, од Ђуприје се могло ићи на север и већ познатим средњовековним путем преко Медвеђе на Браничево. Овај пут је ишао од Медвеђе долином Ресаве до Седлара, а одатле преко села Манастира Ваведења (у другој половини XVI века храни мензилске коње¹¹⁸), Буриловца и Добрање на Пожаревац. Сачували су се и трагови старог пута, који се ту зове Карађорђев пут, јер је он туда возио топове из Пожареваца за Ђуприју.¹¹⁹ Користио се и пут који је од Медвеђе скретао долином Ресаве, па код Свилајнца избијао у Поморавље. Прво село на том путу, идући од Ђуприје према северу, било је Миросава. У најстаријем попису ових области забележено је да врши дербенцијску службу.¹²⁰ Данас не постоји; налазило се, вероватно, на данашњој речици Миросави; знамо да је било удаљено од манастира Раванице четврт сата.¹²¹ Следеће село било је Чимари, Чимаре или Чимар. Под Турцима помиње се први пут у другој половини XVI века, када, како то пише у белешци, поправљају и граде мост који се налази преко мочваре у близини села.¹²² Данас ово село не постоји. По једном запису с почетка XVIII века, било је удаљено од манастира Раванице два, а од Ђуприје један сат.¹²³ Треће дербенцијско село на овом путу је Моштаница; уписано је први пут почетком XVI века, а постало је дербед у време владавине султана Мехмеда II.¹²⁴ Одатле је пут преко Великог Поповића¹²⁵ и Медвеђе (старо насеље где је Каниц видео остатке римског пута,¹²⁶ налази се и у најстаријем турском попису¹²⁷) избијао на Седларе, уписано такође у најстаријем попису.¹²⁸ Пут је затим преко Свилајнца излазио у Поморавље. Свилајнац је такође старо насеље; налази се у најстаријем попису ових

¹¹⁵ Смедеревски дефтер No 1007 (1516), 142.

¹¹⁶ P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka, Opis dvaju carskih poslanstva u Carigrad: K. Ryta g. 1571 i D. Ungnada g. 1572*, Rad JAZU, CXII, 1892, 216.

¹¹⁷ Т. Радивојевић, нав. дело, Насеља, 7, 35.

¹¹⁸ Смедеревски дефтери: No 517 (1572), 117; No 184 (Мурат III), 104.

¹¹⁹ Драгашевић, *Археолошкијско-географскијска истраживања*, Гласник СУД, XLV, 1877, 29.

¹²⁰ Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 358, 359.

¹²¹ *Извештај Максима Рагковића, епископа београдског митрополита 1733*, Преписао и приредио Гаврило Витковић, Гласник СУД, LVI, 1884, 152.

¹²² Смедеревски дефтер No 166 (Мурат III), 141. Постојало је и у средњем веку (Влад. Петковић, нав. дело, 56).

¹²³ Г. Витковић, нав. дело, 152.

¹²⁴ Смедеревски дефтер No 1007 (1516), 355, 356. Помиње се и у средњем веку (Влад. Петковић, нав. дело, 56).

¹²⁵ Село је некада било североисточно, у селишту, ближе Ресави (Ст. Мијатовић, *Ресави*, Насеља и порекло становништва, 26, Београд, 1930, 191).

¹²⁶ М. и Д. Гарашанин, нав. дело, 138.

¹²⁷ Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 206. По предању, Медвеђа је првобитно била преко Ресаве, на месту званом „Гуштер“ (Ст. Мијатовић, нав. дело, Насеља, 26, 218).

¹²⁸ Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 312. Село је некада било на страни Старог брда, па је доцније спуштено ближе Ресави; по предању, настало је после Косовске битке (Ст. Мијатовић, нав. дело, Насеља, 26, 231).

области,¹²⁹ почетком XVI века има обавезу да чува дербенд и храни мензилске коње.¹³⁰

Поред већ поменутог пута који је ишао левом обалом Мораве и Језаве све до Смедерева, по народном предању постојао је и „царски друм“, који је ишао десном обалом Велике Мораве: од Параћина преко Ђуприје, Свилајнца и даље ка Пожаревцу. Моравом је био пресечен и прекинут од Ђуприје до Свилајнца.¹³¹ Постојање овог пута најбоље потврђују дербенцијска села *Жабари* и *Лучица*. Године 1476—78. у Жабарима се држи пазар и вашар;¹³² десетак година касније овде борави посада од 90 мартолоса,¹³³ што условљава извесну утврђеност овог места. Почетком XVI века становници чувају дербенд и хране мензилске коње.¹³⁴ Лучица је у то доба, као центар нахије, још знатније место.¹³⁵ О овом делу пута оставио је занимљиву белешку и М. Ђ. Милићевић. Хафис-паша је, бележи он, пре битке на Иванковцу поручио Србима да хоће да иде у Београд десном обалом Мораве. Они су му, међутим, одговорили да су му спремили конаке, али не преко Пожаревачке нахије, него на Јагодину и Хасан-пашину Паланку, царским путем, куда су и до тада ишли везири.¹³⁶

Први конак иза Ђуприје — овде је Р. Лубенау (1587) наишао на стари каменити пут¹³⁷ — био је *Параћин*. Код тзв. Цариградског моста, преко кога је ишао пут, на десној обали потока, видео је Каниц остатке једног турског утврђења које је, по његовом мишљењу, подигнуто на античким темељима. Античке зграде и трагове античког пута открио је код стражаре 97 на железничкој прузи, на локалитету Змижд.¹³⁸ Параћин се помиње неколико пута у касном средњем веку.¹³⁹ У турским изворима први пут је забележен 1516. године: село Паракин у нахији Петрус, држе се пазар и вашар.¹⁴⁰ Средином XVII века има статус паланке.¹⁴¹ Помињу га готово сви путописци и итинерари; на неке је оставио утисак отменог и великог места с лепим баштама, док је,

¹²⁹ Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 302.

¹³⁰ Смедеревски дефтер No 1007 (1516), 179. Предање о старости насеља слаже се, значи, с турским изворима. Првобитно село било је на брду према виноградима или Белици (Ст. Мијатовић, нав. дело, Насеља, 26, 229).

¹³¹ Исто, 161.

¹³² Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 206, 207.

¹³³ Серија Kâmil Kepadži No 4725 (1488), 31—35.

¹³⁴ Смедеревски дефтер No 1007 (1516), 176. Првобитно село налазило се један километар југозападно од данашњег места, близу Ресавчине. Као што се види из турских извора, старије је него што се до сада претпостављало (М. Миладиновић, нав. дело, Насеља, 25, 98, 99).

¹³⁵ Смедеревски дефтер No 16 (1476—78), 188. Прво насеље за које се, по предању, зна било је један километар западно од данашњег села, у селишту (М. Миладиновић, нав. дело, Насеља, 26, 80).

¹³⁶ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 1125. Исти податак налазимо и код проте Матеје Ненадовића: *Мемоари проте Матеје Ненадовића*, Београд, 1893, 221.

¹³⁷ О. Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији (1587)*, *Годишњак града Београда*, XIII, 1966, 57.

¹³⁸ М. и Д. Гарашанин, нав. дело, 179.

¹³⁹ Године 1372—1398. трг. Паракинов брод; 1398. трг. у Паракинову броду; 1452. трг. Паракин с панађуром (Ст. Новаковић, нав. дело, 495, 497, 504).

¹⁴⁰ Крушевачки дефтер No 55 (1516), 59. Налази се и у каснијим пописима XVI века.

¹⁴¹ Evlija Celebi, нав. дело, изд. Н. Šabanović, 65.

по М. Безолту, рђаво село. Растојање између ова два места износило је један до два сата. Пут је даље ишао покрај села *Текије*¹⁴² и *Лебине*¹⁴³ на село *Сикирицу*. Уписана је први пут почетком XVI века,¹⁴⁴ а 1566. у њој коначи царска војска.¹⁴⁵ Одатле је пут преко *Брачина*, *Претрковца* (?), *Предебела* (данас не постоји; налазило се северно од Ражња; средином XVI века храни поштанске коње)¹⁴⁶ и *Јовановачке Реке*, односно старог *Шупељка* (у првој половини XVI века је дербенд;¹⁴⁷ постојао је, иначе, као знатније село већ почетком XVI века¹⁴⁸) стизао у *Ражањ*. Овде је постојало насеље од римског доба;¹⁴⁹ у средњем веку помиње се *Ражањ*.¹⁵⁰ У турским изворима забележен је први пут 1516. године: село *Горње Ражне* у нахији *Петрусу*.¹⁵¹ Нешто касније *Горњи* и *Доњи Ражањ*, нови дербенд.¹⁵² А. Вранчић, први путописац који је оставио белешку о *Ражњу*, каже да се налази под шумовитим брестуљком, назван од домаћих „ражњем“, јер се овде стичу две горе које праве тесан кланац. Паланка у *Ражњу* помиње се први пут 1594/5.¹⁵³ У турским војним дневницима с краја XVII века ово место назива се *Чифлук Киналоглуа* (*Kinaloglu Çiftliği*).¹⁵⁴ Растојање између *Параћина* и *Ражња* износило је око 6 сати и на том простору су се још почетком XVII века видели трагови старог римског пута. Из *Ражња* се пут спуштао на *Јабучовац* (уписано је први пут 1536. године,¹⁵⁵ а два пута се помиње и као *конак*¹⁵⁶), а одатле је *Моравском долином* ишао на *Вукашиновоц*, где се одвајао пут за *Крушевац*. Ово село је први пут уписано 1530. године.¹⁵⁷ У каснијим дефтерима уписује се приход од скеле преко *Мораве* у близини села *Вукашиновца*.¹⁵⁸ На даљем путу до *Алексинца* налазила су се села *Ћићина* и *Бобовиште*, чији су становници у другој половини XVI века имали обавезу да хране поштанске коње.¹⁵⁹ Иначе, први пут се помињу почетком XVI века.¹⁶⁰ Код *Бобовишта* се налазе остаци римског пута,¹⁶¹ о којима има података и у пописима. По *К. Жиречку*, *Алексинац* се, као паланка, помиње тек од 1616. До тог времена пут је заобилазио *алексиначку котлину* и ишао

¹⁴² А. Boué, *Die europäische Türkei*, I, Wien, 1889, 505.

¹⁴³ Исто, 506.

¹⁴⁴ Крушевачки дефтер No 55 (1516), 59.

¹⁴⁵ Г. Елезовић, нав. дело, III/1794.

¹⁴⁶ Крушевачки дефтер No 567 (1675—76), 102, 116, 111.

¹⁴⁷ Крушевачки дефтери No 567 (1575—76), 117; No 95 (Мурат III), 108.

¹⁴⁸ Крушевачки дефтер No 55 (1516), 54.

¹⁴⁹ К. Жиречек, нав. дело, 87.

¹⁵⁰ Ст. Новаковић, нав. дело, 770.

¹⁵¹ Крушевачки дефтер No 55 (1516), 54. Занимљиво је да се у народу, поред облика *Ражањ*, сачувао и *Ражне* (М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 809).

¹⁵² Крушевачки дефтер No 179 (1536), 52.

¹⁵³ Фонд 75, кутија 2 Пирот, арх. јед. 78.

¹⁵⁴ Нусретнаме, I, I, 138: Малије дефтер No 3377 (1715—16), 260.

¹⁵⁵ Крушевачки дефтер No 179 (1536), 151.

¹⁵⁶ 1532: *Feridun Veu*, нав. дело, I, 578; и 1566: Г. Елезовић, нав. дело, III/1794.

¹⁵⁷ Крушевачки дефтер No 161 (1530), 73.

¹⁵⁸ Крушевачки дефтер No 567 (1575—76), 153.

¹⁵⁹ Крушевачки дефтери No 567 (1575—56), 163; No 95 (Мурат III), 409, 410; No 567 (1575—76), 158; No 95 (Мурат III), 404.

¹⁶⁰ Крушевачки дефтер No 55 (1516), 49, 52.

¹⁶¹ М. и Д. Гарашанин, нав. дело, 166.

на Ниш преко Бовна.¹⁶² Село Алексинац, међутим, налазимо у најстаријем турском попису ових области.¹⁶³ До краја XVI века има статус села и у свим дефтерима се назива само Алексинац. Као коначиште помињу га готово сви путописци, итинерари и, касније, војни дневници. Описују га као утврђено место, већином насељено Турцима. Растојање између Ражња и Алексинца износило је око 4 сата и путовало се кроз шуму. Из Алексинца пут је водио на дербенџијско село Бујмир,¹⁶⁴ па преко Добрујевца, који је био код античког *Graniriana*-a (забележено је почетком XVI века¹⁶⁵), на Катун. Ту је Каниц видео трасу старог пута коју сматра римском.¹⁶⁶ Село је уписано први пут 1516. године.¹⁶⁷ Следеће село било је Дражевац. Уписано је први пут 1516. године.¹⁶⁸ Од 1536. има дербенџијски статус.¹⁶⁹ Помиње га у свом итинерару и Ј. Бецек (1564-73).¹⁷⁰ Пут је, затим, преко села Трнаве, које је имало обавезу да храни мензилске коње¹⁷¹ и које се, вероватно, налазило негде између данашње Горње и Доње Трнаве, ишао на село Топоницу на истоименој реци. Ово село се налази у најстаријем попису ових области.¹⁷² Следећа станица било је село Трупале. Први пут је забележено 1498. године.¹⁷³ Као место на путу помиње се у Дневнику Сулејмановог похода 1521.¹⁷⁴ На даљем путу до Ниша налазила су се још села Вртиште и Медошевац. Оба села уписана су први пут 1498.¹⁷⁵ Средином XVI века, отприлике, село Вртиште има обавезу да заједно са селом Трнавом храни мензилске коње.¹⁷⁶ Касније, пошто се становништво села Трнаве разбегло, ова обавеза прелази на Медошевац.¹⁷⁷

Поред овог пута, из Ражња се могло ићи у Ниш и преко Бовна. Овај пут је обилазио алексиначку котлину и коришћен је у раније време, као и када се због поплава није могло ићи долином Мораве.

¹⁶² К. Жирчек, нав. дело, 158.

¹⁶³ Крушевачки дефтер No 55 (1516), 51.

¹⁶⁴ Уписано је први пут 1516 (Крушевачки дефтер No 55, 50). Налази се у свим каснијим пописима. Данас се назива Алексиначки Бујмир.

¹⁶⁵ Крушевачки дефтер No 55 (1516), 52.

¹⁶⁶ М. и Д. Гарашанин, нав. дело, 167.

¹⁶⁷ Крушевачки дефтер No 55 (1516), 17.

¹⁶⁸ Исто, 26.

¹⁶⁹ Крушевачки дефтер No 179 (1536), 156.

¹⁷⁰ Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka, Putovanja J. Veseka*, Rad JAZU, LXXXIV, 1887, 88.

¹⁷¹ Нишки дефтер No 27 (1498), 91, 93; забележено је и у Бецековом итинерару (Р. Matković, нав. дело, Rad JAZU, LXXXIV, 88).

¹⁷² Нишки дефтер No 27 (1498), 18, 19, 49; помиње је и К. Рим 1561 (Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka, Opis dvaju carskih poslanstva u Carigrad: K. Ryma godine 1571 u D. Ungnada godine 1572*, Rad JAZU, CXII, 1894, 175). О. Пирх каже да је друм ишао на Топоницу хан; један сат југозападно одатле лежало је село Топоница (О. Д. Пирх, нав. дело, 231). Данас постоје села Горња и Доња Топоница.

¹⁷³ Нишки дефтер No 27 (1498), 14—17.

¹⁷⁴ Г. Елезовић — Г. Шкриванић, нав. дело, 42; F. Tauer, *Histoire de la campagne du sultan Suleyman Ier contre Belgrade en 1521*, Prague, 1924, 32; О. Пирх, нав. дело, 231. Ово село се налази и у осталим турским пописима до краја XVI века.

¹⁷⁵ Нишки дефтер No 27 (1498), 9, 69.

¹⁷⁶ Смедеревски дефтер No МХТ 632 (s. d.), 189.

¹⁷⁷ Смедеревски дефтер No 166 (Мурат III), 294—296; О. Пирх, нав. дело, 232.

Он је код данашњег Делиграда скретао на исток па преко *Мозгова* (уписано је први пут 1530. године¹⁷⁸) силазио на *Бован*. Овде је у време *Римљана* била тврђава *Graesidium Pompei*, преко које је ишао римски војнички пут. У средњем веку *Бован* је био знатно трговачко место. Помиње се у једној повељи кнегиње *Милице*.¹⁷⁹ У турском периоду *Бован* је средиште истоимене нахије,¹⁸⁰ касније се у њему држе пазар и вапшар. Налази се на уласку у клисуру испред *Соко Бање*, на једном каменом брежуљку. Данас је потпуно у рушевинама.¹⁸¹ Из *Бовна* пут је силазио западним огранком *Озрена* на село *Катун* и, даље, већ описаним путем на *Ниш*. Траса пута запамћена је у традицији: *Седи Врх*, *Дебели Врх*, *Обла Глава*, *Коњска Пољана* и поред села *Пруговац*, *Станци* и *Добрујевац*.¹⁸² Села *Добрујевац* и *Станци* забележена су у дефтеру из 1516. године,¹⁸³ а *Пруговац* и *Обла Глава* 1536.¹⁸⁴ Стара калдрма сачувала се само на око пет километара јужно од данашњег санаторијума за очне болести.

На овом путу између *Ражња* и *Ниша* читав низ путописаца помиње *Хасан-пашин* каравансарај: „24 у *Hassan Bascha karavansaray*, зове се тако јер га је паша истога имена градио. Ту је и сеоце“;¹⁸⁵ „*Vilis pagus Hassan Bassa Caravansarai*“.¹⁸⁶ Описујући *Алексинач*, *Кикле* каже да се изван паланке, на оној страни која је према *Београду*, налази *Гази Хасан-пашин* хан.¹⁸⁷ *А. Пигафета*, међутим, каже да је *Хасан-паша* саградио каравансарај у *Алексинцу*,¹⁸⁸ а *Ј. Рим* помиње *Spahusoу* или *Hassan bassa sabasserye*.¹⁸⁹ У турском попису из 1516. уписано је село *Смољановац*.¹⁹⁰ Средином XVI века *темишварски* беглербег, *Хасан-паша*, гради у овом селу, пошто се налази на путу који води за *Цариград*, каравансарај и становницима које доводи у село даје дербенџијски статус.¹⁹¹

Сви ови подаци очигледно показују да је реч о посебном месту у коме је *Хасан-паша* подигао каравансарај. По *Киклеу*, ту се налазила и *џамија*.¹⁸² Ово село данас не постоји и, колико смо могли да утврдимо, ни име му се није сачувало. Међутим, на основу свега изложеног, може се са пуно сигурности закључити да се ово село налазило

¹⁷⁸ Крушевачки дефтер No 161 (1530), 75.

¹⁷⁹ Ст. Новаковић, нав. дело, 518.

¹⁸⁰ Крушевачки дефтер No 55 (1516), 48.

¹⁸¹ А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд, 1950, 109.

¹⁸² М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 786.

¹⁸³ Крушевачки дефтер No 55 (1516), 27, 28.

¹⁸⁴ Крушевачки дефтер No 179 (1536), 153, 157.

¹⁸⁵ Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka, Putopis Melchiora Besolta o putovanju g. poslanika K. Lichtensteina u Carigrad g. 1584*, Rad JAZU, CXXIX, 1896, 61.

¹⁸⁶ Исти, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka, Putopis Josipa Rossaccia (g. 1574—1606) i Matije Quada (g. 1600)*, Rad JAZU, CXXXVI, 1898, 11.

¹⁸⁷ Р. Самарџић, нав. дело, 167.

¹⁸⁸ Р. Matković, *Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad od god. 1567, Starine, XXII, 1890, 180.*

¹⁸⁹ Исти, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka, Putopis Andrije Wolfa i Levina Ryta o putovanju carskog poslanika Polla Eitzinga u Carigrad g. 1583*, Rad JAZU, CXXIX, 1896, 31.

¹⁹⁰ Крушевачки дефтер No 55 (1516), 48.

¹⁹¹ Крушевачки дефтер No 567 (1575—76), 166.

¹⁹² Р. Самарџић, нав. дело, 167.

у непосредној близини Алексинца, и због тога је и дошло до њиховог замењивања.

Растојање између Алексинца и Ниша износи око 6 сати. Ниш је био значајна раскрсница путева кроз сва времена. На једном италијанском плану Ниша из XVI века означена је и раскрсница путева из Београда (*Strada di Belgrado*) и Видина (*Strada per Vidin*). Путеви улазе у утврђену варош, састају се и продужавају као један пут ка мосту. Пошто пређе мост и прође кроз кастел, он се опет дели на четири пута, од којих су два главна: према Софији (*Strada per Sofia*) и према Скопљу (*Strada per Scopie*). Цариградски друм означен је и на плану Ниша из 1737. Ту се траса пута поклапа са правцима данашњих улица Тринаестог фебруара и Јадранске до уласка у тврђаву кроз Београдску капију. Друм затим излази из тврђаве на Стамбол-капију, прелази мост, пролази кроз кастел који је био на данашњем Тргу ослобођења и иде према Софији правцем данашње Улице Војда Карађорђа.¹⁹³

Од Ниша до Беле Паланке, која је обично била први конак после Ниша, пут је, све до изградње железничке пруге 1889. године, заобилазио Сињевачку клисуру. Током векова ту је постојало неколико траса пута. Антички пут — остатак овог пута дуг 140 корака видео је још А. Вранчић — водио је из Ниша кроз раван котлине у долину Куновице, чије је ждрело било дуго и врлетно, па је преко платоа Плоче прелазио развође између Куновице и Црвене реке и силазио у белопаланачку котлину. Ту се налазило дербенцијско село *Куновица*, које је имало овај статус већ у време владавине Мехмеда II.¹⁹⁴ Средњовековни пут, да би избегао куновички теснац, који постаје и задуго остаје опасно легло хајдучије, скреће од Ниша долином Кутинске реке, прелази Суву планину преко њене најниже преседлине, Змијине ливаде, изнад данашњег села *Јагличја*¹⁹⁵ (налази се у најстаријем попису ових области), па затим под северном суподином Суве планине води развођен између Црвене и Јелашничке реке и долином ове последње излази у белопаланачку котлину. Оба ова пута коришћена су и у турском периоду; античким путем пролазила је обично турска војска и они путници који су имали велику и јаку пратњу, док је средњовековним путем, који је ишао преко *Драшкове Кутине* и *Топонице* и био коришћен, изгледа, доста дуго, прошао читав низ путописаца XVI и XVII века. Села Драшкова Кутина и Топоница (Доња Топоница), пошто се налазе на опасном месту, имају у XVI веку дербенцијски статус.¹⁹⁶ Поред ова два постојећа пута, Турци су користили још један, који су сами изградили можда већ крајем XV века. Он је био знатно краћи и лакши од средњовековног. Од Ниша је, као

¹⁹³ Др. Јовановић, *Неки топографски подаци о старом Нишу*, Старинар, нова серија, V—VI, 1956, 363, 368, 389.

¹⁹⁴ Нишки дефтер No 27 (1498), 24. Налази се и у каснијим пописима све до краја XVI века.

¹⁹⁵ Нишки дефтер No 27 (1498), 29, 30.

¹⁹⁶ Смедеревски дефтер No 166 (Мурат III), 288; Софијски дефтер No 236 (1544), 395. Иначе, Драшкова Кутина се први пут помиње 1498 [Нишки дефтер No 27 (1498), 25], а Топоница почетком XVI века (Софијски дефтер No 82, 56, 57).

и сви дотадашњи путеви, ишао до села Брзог Брода. На Грабовачкој реци, између Брзог Брда и Ниша, налазе се остаци трију римских мостова.¹⁹⁷ Село Брзи Брод налази се у најстаријем попису ових области.¹⁹⁸ Следећа станица била је данашња Нишка Бања. Село Бања (Бана, Бане) уписано је у попису из 1498. године.¹⁹⁹ У турским војним дневницима назива се Илиџа,²⁰⁰ Илиџа-и Ниш и Бања (Бана, Бане)²⁰¹ и често се одређује за конак.²⁰² Пут је затим долином Јелашнице и поред села Јелашнице (крајем XV века храни поштанске коње²⁰³) ишао на Царево Падалиште — Студену. Године 1498. уписана су села Горња и Доња Студена,²⁰⁴ 1516. Студена, Горња и Доња Студена.²⁰⁵ Ту је прелазило снижено развође Драгуше и Студенске реке, па је долином Драгуше водио на села: Глоговац (у првој половини XVI века постоје два села: Горњи и Доњи Глоговац,²⁰⁶ у другој половини истог века село Горњи Глоговац има дербенџијски статус²⁰⁷), Попов Хан и Вргудинац (у другој половини XVI века има дербенџијски статус,²⁰⁸ иначе, забележено је знатно раније²⁰⁹), па на Ново Село, које је лежало између брда на једној узвишици.²¹⁰

За обраду пута од Ниша до Беле Паланке користили смо одличан рад Михаила Костића, *О улози и значају Сићевачке клисуре за саобраћај, насеобине и људска кретања*.²¹¹ Написан на основу постојеће литературе и теренског изучавања, овај рад се може само допунити и донекле исправити турском архивском грађом. Постојање дербенџијског села Куновице, Драшкове Кутине и Топонице, на пример, тачније показује правац пута, као и то да су се античка и средњовековна траса користиле и у турском периоду. Што се тиче турског пута који је ишао долином Јелашнице, поменути аутор тврди да је пробијен у другој половини XVIII века. Турска грађа, као што се види, показује да је овај пут постојао ако не крајем XV, а оно свакако у XVI веку, јер се у то време помињу дербенџијска села Јелашница, Горњи Глоговац и Вргудинац. Можда овде треба поменути још и Митхад-пашин пут, који је саграђен 1862. године и чији се правац углавном поклапао са античким. Овај пут је напуштен тек после изградње пута кроз Сићевачку клисуру, 1964. године.

¹⁹⁷ А. О. Славетић, *Археолошка истраживања у Нишу и околини*, Старинар, VIII—IX, 1933, 309.

¹⁹⁸ Нишки дефтер No 27 (1498), 90. Налази се и у каснијим пописима XVI века.

¹⁹⁹ Нишки дефтер No 27 (1498), 128, 129.

²⁰⁰ İlica (тур.) — топла минерална вода.

²⁰¹ İlica-i Niš и Бања (Bana, Bane).

²⁰² Г. Елезовић, нав. дело, III/1732; Silâhdar Findiklîli Mehmet Ağa, нав. дело, I, III, 275, 305.

²⁰³ Нишки дефтер No 27 (1498), 71, 72.

²⁰⁴ Исто, 64, 65, 67.

²⁰⁵ Смедеревски дефтер No 1007 (1516), 243, 237, 256.

²⁰⁶ Софијски дефтер No 130 (1525—26), 404.

²⁰⁷ Софијски дефтер No 61 (Мехмед III), 226.

²⁰⁸ Софијски дефтер No 61 (Мехмед III), 228.

²⁰⁹ Софијски дефтер No 82, 143.

²¹⁰ Р. Matković, *Dva talijanska putopisca po Balkanskom poluotoku iz XVI veka*, Starine, X, 1878, 209; исти, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka*, *Putovanje Katarina Zena g. 1550*, Rad JAZU, LXII, 1882, 101, 103.

²¹¹ Зборник радова, Природноматематички факултет, Географски завод, II, Београд, 1955, 93—111.

Следећа станица на путу где су се путници обично задржавали, нарочито у XVII и XVIII веку, била је данашња *Бела Паланка*. Непрецизни и понекад противречни подаци путописаца унели су забуну око имена и историје овог места, нарочито у турском периоду. Сасвим је сигурно да данашња Бела Паланка лежи на римским темељима и да је ту била античка *Remesiana*, по *Tabula Peutingeriana* 24 миље удаљена од Ниша.²¹² Што се тиче средњег века, такође је готово сигурно да је ту била варош Извор. „И ту има једна варош која лежи у подножју планине и која је била сва разорена и зидови порушени и зове се Исмух (Извор)“, бележи Бертрандон де ла Брокијер.²¹³ Извор се, као конач, помиње и током XVI века; године 1521.²¹⁴ и 1566: да се спреми зазира и остало што треба у месту званом Извор.²¹⁵ Да Сува Клисуре, Клисуреца или Куру Чесма турског доба није била на месту данашње Беле Паланке, као што су, између осталих, претпостављали П. Матковић и К. Жиречек, доказао је, махом на основу теренског истраживања, већ Јован Цвијић.²¹⁶ То потврђује, сасвим убедљиво, и читав низ нових извора. Године 1638/39. Турци су на овом месту, ради боље заштите пута, подигли паланку, која је по своме градитељу прозвана Муса-пашина Паланка, касније и Мустафа-пашина Паланка. Најдетаљнија обавештења о градњи ове паланке оставио је Хаџи Калфа, само што и он погрешно тврди да је паланка подигнута у Куру-Чесми. Исто тако, погрешно је мишљење Ст. Новаковића да би то место требало тражити негде око Ражња.²¹⁷ Податке о овј паланци даје и Евлија Челебија.²¹⁸ Лефевр бележи да је у Куричепми постојало утврђење које је 1608. или 1609. године, приликом пожара, изгорело. У време његовог проласка (1611) ту је постојала некаква дрвена зграда с високим дрвеним плотом.²¹⁹ Можда је то та Мехмед-пашина Паланка коју, десет година касније, помиње француски аноним,²²⁰ јер и Хаџи Калфа каже да је кадији из Јеркеја (Ђурђево) било наређено „да изнова сазида паланку у Куру Чешме“.²²¹ Муса-паша је ту саградио и један велики хан,²²² који је порушен 1688.²²³ У турским изворима ова се паланка редовно зове Муса-пашина Паланка; дубровачки извори

²¹² М. и Д. Гарашанин, н.в. дело, 120.

²¹³ Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд, 1950, 127; Јов. Цвијић допушта могућност да је на овом месту било можда средњовековно Мокро, мада није немогуће да је римско насеље у средњем веку сасвим напуштено и да је средњовековно Мокро било на месту данашњег села Мокра, три километра југоисточно од Беле Паланке (Јов. Цвијић, *Преглед географске литературе о Балканском полуострву*, III, Београд, 1897, 116).

²¹⁴ Feridun Bey, нав. дело, I, 507; Г. Елезовић — Г. Шкриванић, нав. дело, 42.

²¹⁵ Г. Елезовић, нав. дело, III/1709.

²¹⁶ Јов. Цвијић, нав. дело, III, 116.

²¹⁷ Ст. Новаковић, *Хаџи Калфа или Ћатиб Челебија, турски географ XVII века*, Споменик САН, XVIII, 1892, 72, 74.

²¹⁸ Evlija Celebi, изд. Н. Sabanović, нав. дело, 61, 62.

²¹⁹ В. Цветкова, *Един френски пътепис за българските и балканските земји от XVII в.*, Известия на научния архив, IV, БАН, София, 1968, 129.

²²⁰ Р. Самарџић, нав. дело, 172; Јов. Томић, *Опис два путовања преко Балканског Полуострва француског посланика де Хе-а у 1621 и 1626 г. од непозната писца*, Споменик САН, XXXVII, 1900, 74.

²²¹ Ст. Новаковић, нав. дело, Споменик, XVIII, 72.

²²² Evlija Celebi, нав. дело, изд. Н. Sabanović, 62.

²²³ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд, 1884, 232.

XVII века зову је Пашина Паланка или само Паланка.²²⁴ Растојање између Ниша и Муса-пашине Паланке износило је око 9 сати. Пут је затим ишао преко *Куру-Чесме* или *Клисурице*. Као што смо већ истакли, Куру Чесма, Клисурица или Клисура, како је називају путописци, никако није била на месту касније Муса-пашине Паланке. По француском анониму из 1621. године, Куру Чесма је била удаљена од Мехмед-пашине Паланке сат хода. Кикле каже да је Муса-пашина Паланка у подножју Суве планине поред Суве Чесме.²²⁵ Међутим, у турском дефтеру с краја XVI века налазе се две Клисурице: прилично велико дербенџијско село Клисурица и село Мала Клисурица.²²⁶ Прво је, без сумње, та Клисурица путописаца, која се, по Ј. Цвијићу, налазила између села Клисурице и Клисурице. То се место и данас зове Кури Чесма или Стара Клисура и на њему се виде остаци зидане чесме која се такође звала Кури чесма. По предању, ту је била варош Стара Клисура, која је због турских насиља расељена. Што се тиче другог села, Мале Клисурице, и оно се, сасвим сигурно, налазило ту у близини, око или чак и на месту данашњег села Клисурице, за које Ј. Цвијић каже да је основано шездесетих година прошлога века. Уосталом, за то налазимо сигурну потврду и на једној аустријској карти из XVIII века. Ту се, у непосредној близини Муса-пашине Паланке, налазе села Кури Чесма и Клисура.²²⁷ Следеће место било је дербенџијско село *Теловац*,²²⁸ затим се пут пео на један изданак Белаве, пролазио кроз Суводо, ишао подножјем Белаве и Асарлука и улазио у лепу варошицу *Пирот* преко каменог моста на *Бистрици*.²²⁹ У турском периоду, код села Суводола одвајао се од старог друма један пут и ишао јужном страном пиротске котлине у село *Средорек*. Можда се на овом путу налазило дербенџијско село *Понор*, које у другој половини XVI века има дербенџијски статус.²³⁰ И данас се помало познају рушевине села и хана на месту *Ханишту*. Из *Средорека* пут је ишао подножјем *Челташа*, па је са југоистока преко *Рогоза* улазио у *Пирот* или је, ипак, ишао даље, не скрећући у *Пирот*, поред јужне терасе *Нишаве*. И данас се познају трагови тога старог друма, који становници називају „каравански друмом“. Овај је друм напуштао *Пирот*, па је разумљиво што је неким путописцима *Пирот* остајао улево.²³¹

Из белопаланачке у пиротску котлину могло се ићи и долином *Нишаве*. Овај пут је, изгледа, ишао левом обалом *Нишаве* све до дербенџијског села *Сињаца* (уписано је почетком XVI века²³²), затим је прелазио на десну обалу, па поред *Црнокалишта*, *Темштице*, *Будин-*

²²⁴ С. Димитријевић, *Дубровачки каравани у јужној Србији у XVIII веку*, САН, пос. изд., СССIV, Историски институт, 10, Београд, 1958, 117.

²²⁵ Р. Самарџић, нав. дело, 172 и Јов. Томић, нав. дело, Споменик, XXXVII, 74; Quiclet, изд. Р. Самарџић, нав. дело, 197; М. Марковић, нав. дело, 318.

²²⁶ Софијски дефтер No 61 (Мехмед III), 131, 132, 217. Оба ова села, под именом Клисурица, помињу се, иначе, знатно раније.

²²⁷ Carte der grossen Heerstrasse von Jagodien bis Nissa, 1718, В. III, с. b.

²²⁸ Тихеловац, Софијски дефтер No 82, 5.

²²⁹ К. Костић, *Трговачки центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку, Историско-географска расправа*, Београд, 1899, 431.

²³⁰ Софијски дефтер No 61 (Мехмед III), 185.

²³¹ К. Костић, нав. дело, 431, 432.

²³² Софијски дефтер No 409 (s. d.), 409, 410.

-Дола и Момчиловца северним подножјем Асарлука преко Бистрице улазио у Пирот.²⁸³ По народном предању, постојао је и пут који је од Чивлика ишао источном обалом котлине, па преко места која се зову Зло Чудо и Змејанци, испред Шљивовика, продужавао преко Белог Поља²⁸⁴ за Пирот.²⁸⁵ Растојање између Беле Паланке и Пирота износило је око 8 сати. Што се тиче правца пута у самој пиротској котлини, може се рећи да су од појаве римског *Turges-a*, па све до дубоко у XVII век, ту постојале две трасе централног пута: једна, која је ишла јужним рубом Пиротског поља, обилазећи мочварно Барје с југа, и друга, која је у подножју Асарлука улазила у *Turges*, обилазећи тако Барје са севера. У античком периоду ова друга траса је била важнија. Међутим, с престанком римске власти она се запушта и пут иде, углавном, рубом Пиротског поља, обилазећи Барје с југа. То је основни разлог што се Пирот у следећим вековима, све до турског времена, готово никако не помиње. Чак и касније, у XVI и XVII веку, поједини путописци бележе да им је Пирот остао с леве стране. Но, овај пут је, очигледно, био од другоразредног значаја, јер су Турци, изгледа, доста рано трасу пута пренели у алувијалну раван. Тако је сада пут кроз котлину био скраћен и истовремено је и Пирот, који је такође премештен у алувијалну раван, постао значајна саобраћајна тачка, што је имало пресудног утицаја на његов даљи развој. Нова траса Цариградског пута преузима улогу извлачења Пирота према југоистоку и истовремено постаје кичма места, што је остала до данас.²⁸⁶ Иза Пирота видели су К. Рим и С. Швајгер поплочан пут; истина, калдрма је током времена знатним делом била пропала. Недалеко од Пирота налазило се улачко село *Бериловац*; ову службу оно обавља од првих деценија владавине султана Сулејмана.²⁸⁷ Као следећу станицу на даљем путу путописци обично помињу прелаз преко реке *Сукове*, где је било и истоимено село; први пут је забележено 1525/26. године,²⁸⁸ а 1696. помиње се овде мост.²⁸⁹ Одатле је пут ишао Нишавском долином све до *Цариброда*. Ту је у време Римљана била мутација *Ballanstra*. Место је, вероватно, било насељено кроз сва времена. У турском периоду помиње се, почетком XVI века, село *Мали Цариброд*,²⁹⁰ а 1525/26. улачко село *Велики Цариброд* и *Мали Цариброд*. Ово прво имало је обавезу да храни мензилске коње, без сумње знатно раније. Под именом *Цариброд* помињу га готово сви путописци почевши од 1533. године. У дневнику војног похода на Београд, 1521. године, назива се *Теквир Винаги* — Царско врело,²⁹¹ а у турским војним дневницима

²⁸³ К. Костић, нав. дело, 432.

²⁸⁴ Ово село данас не постоји; налазило се на платоу планине Белаве.

²⁸⁵ М. Костић, *Коритница, Антропогеографска испитивања, Насеља и порекло становништва*, 34, Београд, 1954, 45.

²⁸⁶ Јов. Ђирић, *Географија Пирота, Аспект примењене географије*, I, Пирот, 1963, 23—31.

²⁸⁷ Софијски дефтер No 409, 348.

²⁸⁸ Софијски дефтер No 130, 21, 22.

²⁸⁹ Нусрегнаме, I, I, 257.

²⁹⁰ Софијски дефтер No 82, 144.

²⁹¹ Софијски дефтер No 130, 117, 118, 316.

²⁹² *Feridun Bey*, нав. дело, I, 507.

с краја XVI века погрешно је прочитано Sarijurt.²⁴³ Ту су путници и војска обично остајали на конаку. Растојање између Пирота и Цариброда износило је око 4 сата. Код *Калотина* (године 1529. ту коначи царска војска,²⁴⁴ а четрдесетих година XVI века, пошто се налазило на опасном месту, добија дербенџијски статус²⁴⁵) пут је напуштао долину Нишаве и скретао према југоистоку, на познату клисуру Жежевицу или Драгомански кланац. Кроз овај кланац водио је тесан коњски пут, који је једним делом био поплочан. Село *Драгоман* је први пут забележено почетком XVI века,²⁴⁶ у другој половини XVI века има дербенџијски статус.²⁴⁷ У Драгоману су путници често и коначили. Пут је, затим, улазио у Софијско поље, лепо, родно и добро урађено. Ту су се, на даљем путу до Софије, налазила следећа села: *Алдомировци* (под овим или нешто искривљеним именом помиње га неколико путописаца; кроз цео XVI век било је то добро насељено село), *Власи*, односно *Eflaklar* или *Eflaklar Konagi* (први пут је забележено 1521. године²⁴⁸), *Сливница* (уписана је у дефтеру из 1544. године,²⁴⁹ турско име овог села је *Halkali Binari*) и *Белица* (први пут је уписана 1451. године: *Белица* и *Гољама Белица*,²⁵⁰ а крајем XVI века *Велика Белица* (*Beliča-i Buzurg*) и *Мала Белица* (*Beliča-i Küçük*).²⁵¹ Помиње је и неколико путописаца као село са дрвеном црквом на висини. Пред Софијом Д. Унганд помиње и *Никополис*, вероватно данашњи манастир св. Николе, коме су припадала суседна села.²⁵²

У Софију се улазило великим каменим мостом на три лука. Ту су се путници, ради одмора, обично дуже задржавали. Растојање између Цариброда и Софија износило је око 12 сати.

По једном турском званичном попису конака, из 1695. године, између Софије и Београда било је 13 конака односно 74 сата путовања. Тачније, од Софије до Халкали Бинара 5 сати, до Цариброда 6 сати, до Пирота 5 сати, до Муса-пашине Паланке 5 сати, до Ниша 8 сати, до Алексинца 6 сати, до Ражња 4 сата, до Параћина 6 сати, до Јагодине 4 сата, до Баточине 6 сати, до Хасан-пашине Паланке 6 сати, до Колара 5 сати, до Хисарлика 4 сата и одатле до Београда такође 4 сата.²⁵³

²⁴³ *Silâhdar Tarihi*, 14; *Silâhdar Findiklili Mehmet Ağa*, нав. дело, I, I, 49; I, III, 273. Да није реч о евентуалној промени имена, налазимо сигурно потврду у дубровачким документима, где се 1673. помиње „Зариброд“ и „Зарин Брод“ (С. Димитријевић, нав. дело, 118). Данас се назива Димитровград и налази се недалеко од југословенско-бугарске границе.

²⁴⁴ *Feridun Веу*, нав. дело, I, 577.

²⁴⁵ Софијски дефтер No 236 (1544), 270, 271.

²⁴⁶ Софијски дефтер No 82, 39, 40.

²⁴⁷ Софијски дефтер No 539 (султан Селим II), 270.

²⁴⁸ *Feridun Веу*, нав. дело, I, 507; Г. Елезовић — Г. Шкриванић, нав. дело, 42. Према томе, погрешна је претпоставка П. Матковића (позива се на Хамера) да је *Власи* турско име *Сливнице* (Р. Матковић, нав. дело, *Rad JAZU*, LXXXIV, 90).

²⁴⁹ Софијски дефтер No 236, 48, 49.

²⁵⁰ *Тимари Софије* No 1/1959 (1451), 7, 18.

²⁵¹ Софијски дефтер No 61 (Мехмед III), 42, 70, 71.

²⁵² Р. Матковић, нав. дело, *Rad JAZU*, CXII, 224.

²⁵³ *Конаци од Једрена до Београда* No 4464 (1695).

Пут који је водио од Београда до Софије, као што се види, није био један јединствени. Долина Мораве, која је у северном делу нарочито пространа, и њене многобројне притоке омогућиле су пробијање читавог низа путева, особито на одсеку Београд — Ћуприја. Зато, када је реч о Цариградском друму у турском периоду, никако се тим именом не може назвати само онај пут који је од Београда, преко Гроцке и Колара, водио на Хасан-пашину Паланку, а затим на Баточину, Јагодину, Ћуприју, Параћин, Ражањ, Алексинац и Ниш, а одатле преко Беле Паланке, Пирота и Царибрда у Софију. У ствари, тачно је да се овом трасом највише ишло. Међутим, као што очигледно показују турски извори, уз њу се користио и читав низ путева, и то како античких и средњовековних, тако и нових, које су Турци временом изградили. Сви су ти путеви, у ствари, били мање или више лоши, јер су Турци поправљали путеве углавном пред војне походе; а што се тиче раје, њене су се обавезе у односу на пут углавном сводиле на крчење шума поред пута и на одржавање мостова. Када се све то узме у обзир, као и чињеница да је у то доба римски пут био само делимично сачуван — путописци помињу античке остатке пута готово као куриозитет — није тешко закључити да су се при избору трасе путници најмање руководили изгледом друма. Којом ће се трасом ићи зависило је од годишњег доба, временских прилика у датом тренутку, саобраћајног средства које се користило, тежине товара, времена које се имало на располагању, величине пратње, хајдучије и низа других фактора. Зато су посланства не ретко ишла једним, а враћала се другим путем. У пролеће, када се Морава изливала, користио се пут преко Бовна, док је војска обично ишла крушевачким путем. На повратку, пак, који је увек падао у јесен, војска је ишла до Смедерева или чак до Кулича, па одатле Моравском долином.

Без обзира на велики број путописа, па, донекле, и војних дневника, подаци из њих су, ипак, у суштини, једностранни и фрагментарни. Због тога нисмо у могућности да у разна времена утврдимо степен употребљивости појединих путева. Очигледно је само да се траса коју смо поменули највише користила, али је исто тако извесно да ни остали путеви, из ранијег времена, нису готово никад били сасвим напуштени.